

УДК 282 : 281.9 (091)(477)

Ю. В. Хитровська,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ»*

УЧАСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ТА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ ПОВСТАННІ 1863–1864 РР.

Спираючись на наукову літературу та архівні документи, автор статті досліджує питання про участь представників римо-католицького та православного кліру Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 рр.

Ключові слова: *римо-католицьке духовенство, православне духовенство, царський уряд, повстання, польський національно-визвольний рух.*

Участие римо-католического и православного духовенства Правобережной Украины в польском национально-освободительном восстании 1863–1864 гг.

Используя научную литературу и архивные документы, автор данной статьи исследует вопрос об участии представителей римско-католического и православного клира Правобережной Украины в польском национально-освободительном восстании 1863-1864 гг.

Ключевые слова: *римо-католическое духовенство, православное духовенство, церковное правительство, восстание, польское национально-освободительное движение.*

Participating of catholic and orthodox clergy of right-bank Ukraine in Polish national liberation revolt (1863–1864)

Basing on the scientific literature and archives documents, author of this article investigates the problem of the participation of the Orthodox and Catholic clergy of the Right-bank Ukraine in the Polish national rebellion (1863-1864).

Key words: *catholic clergy, orthodox clergy, king's government, revolt, Polish national liberation motion.*

Римо-католицьке духовенство після придушення польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр., незважаючи на жорсткі кроки царського уряду, спрямовані на послаблення його впливу на сус-

пільно-політичне життя Правобережної України, продовжувало супротив церковній політиці російського самодержавства й плекало надії на відродження незалежної Великої Польщі. Практично останньою спробою втілити це прагнення у життя стало повстання поляків, яке вибухнуло в 1863 р. Тому метою даної статті є неупереджене дослідження та аналіз участі правобережного римо-католицького та православного кліру в подіях польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. Для вивчення цього питання автором опрацьовано й залучено архівні документи, матеріали періодичної преси та ґрунтовні наукові праці Г. Марахова й Є. Грекулова.

Передвісниками збурення нового національно-визвольного повстання поляків проти Росії стали польські патріотичні маніфестації, які, окрім Царства Польського, охопили й «Південно-Західний край». Так, за даними поліції, в 1861 р. в Київській губернії відбулась 97, у Волинській – 142, в Подільській – 21 маніфестація. Всього ж на Правобережжі поліція зареєструвала 260 польських патріотичних маніфестацій [1, с. 95]. Однак, наводячи ці офіційні дані, необхідно зауважити, що вони не відображають реальну ситуацію, адже характеризують події, які мали місце лише в 75 католицьких храмах. Між тим, на Правобережній Україні в цей час налічувалося 244 костьоли. З документів видно, що маніфестації відбулися в усіх цих храмах, з тією лише різницею, що в 75 вони проходили по декілька разів, а в 169 – лише по одному разу. Якщо прийняти це до уваги, то можна припустити, що всього в 1861 р. на Правобережжі відбулося 429 польських патріотичних маніфестацій.

Для підготовки повстання в Царстві Польському в червні 1862 р. був створений Центральний національний комітет, в діяльності якого визначна роль належала Я. Домбровському, З. Падлевському та Б. Шварце. Провінційні комітети з'явилися в Литві і Правобережній Україні. Варто зауважити, що у підготовці повстання 1863–1864 рр. брали участь: емігрантські організації у Лондоні, Парижі, Генуї, Константинополі, легальні та нелегальні групи та товариства у Царстві Польському, Литві, Білорусії та в Правобережжі. Соціальний склад цих організацій був надзвичайно строкатим, тут були: дрібна, середня та велика шляхта, службовці, студенти, ремісники, військові та селяни. Незважаючи на відмінності у їхніх поглядах та суперечливість останніх, більшість учасників було просякнуто одним об'єднуючим прагненням – відродити незалежність Речі Посполитої [1, с. 74].

Зазначимо, що осередок польських патріотів існував навіть у стінах Києво-Печерської лаври, яка стала надійним прикриттям для таємної типографії, адже у той час була розташована далеко від міста, на схилах

Дніпра, й жила своїм власним замкненим життям. Як один із великих центрів релігійної пропаганди в Російській імперії, лавра користувалася безперечним авторитетом у царських властей. Типографія з'явилася за допомогою Київського таємного товариства, тісно пов'язаного із польським національно-визвольним рухом. Під його впливом протягом 1860–1861 рр. таємні гуртки та групи виникли у 1-й Київській гімназії, в Київській духовній академії, Немирівській, Житомирській та Білоцерківській гімназіях, в 4-му резервному батальоні Житомирського піхотного полку та саперній бригаді, дислокованих у Києві. Приступаючи до розслідування справи «Про таємний друк польських революційних прокламацій у типографії Києво-Печерської лаври» [2, арк. 2–3], генерал-губернатор І. Васильчиков 4 лютого 1862 р. повідомив міністру внутрішніх справ П. Валуєву й головному начальнику III Відділення В. Долгорукову наступне: «До мене дійшло повідомлення, що у типографії Києво-Печерської лаври литографи-поляки мають намір друкувати «Великоруса», твори Герцена та настанови полякам» [2, арк. 25]. Серед цих литографів значився, зокрема, польський дворянин Густав Гофман. Зауважимо, що «Великорус» – це перша нелегальна газета, видана у Петербурзі влітку та восени 1861 р. у вигляді прокламації (відбулося 3 його видання). Так, наприклад, у першому виданні «Великоруса» піднімалося два програмних питання. Перше – про форму майбутнього правління Росії й друге – чи здатна династія Романових відмовитися від самодержавної влади. У другому випуску цієї газети від російського уряду вимагалось звільнення селян від кріпосної залежності без викупу землі, а також надання незалежності Польщі та встановлення у державі конституційного правління (введення відповідальності міністрів, місцевого самоуправління, свободи друку, ліквідація станових привілеїв). Варто звернути увагу на те, що «Великорус» наполягав на вільному самовизначенні України, однак не поспішав із висновком про необхідність відокремлення її від Росії [1, с. 58].

Про події в Києві В. Долгоруков інформував Олександра II. Імператор дав розпорядження провести суворе розслідування й винних передати суду для покарання [3, арк. 137–139]. Зауважимо, що серед причетних до цієї справи осіб були ченці Києво-Печерської лаври Артусевич та Ільяшевич. Однак всю провину за існування таємної типографії вони поклали на плечі польських дворян Юліана Залеського та Густава Гофмана. Слідча комісія повірила ченцям й звільнила їх від відповідальності [3, арк. 112]. Питаннями про підпільну литотипографію зайнялося, окрім цивільних російських високопосадовців, також начальство самої лаври. 3 лютого 1862 р. намісник лаври архімандрит Іоан подав київському ми-

трополиту Арсенію повідомлення, в якому інформував, що поляки приготувалися друкувати в лаврській типографії «заклик до народу від революційного комітету, що має на меті розпалити повстанський дух серед селян західних губерній...» [4, арк. 1]. У той же день відбувся духовний собор лаври. Він відсторонив начальника типографії Тимофія та його помічника Лаврентія «від займаних ними у типографії посад», призначив начальником типографії ієромонаха Олексія, виніс «сувору догану» благочинному лаври Полієвкту, а також прийняв низку заходів по захисту лаври від проникнення на її територію «крамоли» [4, арк. 7].

Приводом до початку збройного виступу поляків стало проведення в Царстві Польському в жовтні 1862 р. рекрутського набору, який завдав дошкульного удару по польським революційним організаціям. Вніч з 10 на 11 січня 1863 р. на заклик Центрального національного комітету повстанці атакували царські гарнізони. Повстання поширилося по всій території Царства Польського, а згодом охопило литовські, білоруські та українські землі. На Правобережній Україні, вніч з 26 на 27 квітня 1863 р., повстання підняв «Провінційний комітет на Русі» (польська нелегальна організація, заснована у серпні 1862 р.). Воно знайшло підтримку у місцевої польської шляхти. Так, на півночі Київської губернії (Біличі, Бородянка) діяв загін повстанців на чолі з В. Рудницьким. У Волинській губернії (у районі Житомира, Любара, Полонного, Мирополя) – загін під командуванням Е. Ружицького. Також у повстанні взяв участь «Комітет російських офіцерів у Польщі» під проводом А. О. Потебні [1, с.190].

Підтримало повстання 1863–1864 рр. й правобережне католицьке духовенство. Однак, як видно із архівних матеріалів, його кількість була скромнішою (точну кількість не вдалося встановити), ніж під час польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. Як правило, участь католицького кліру у повстанні зводилась до відповідної ідеологічної обробки населення «Південно-Західного краю». Так, коли загін Е. Ружицького вступив в м. Полоне, біля місцевого костюлу повстанців зустрів з іконою Божої матері ксьондз Тарнавський, який виголосив перед ними патріотичну проповідь. Після цього повстанці розірвали портрет імператора Олександра II, вдерлися у волосне правління, знищили там всі книжки і папери й розташувалися у передмісті Полонного – Мар'яне [1, с. 195].

На боці самодержавства під час повстання взяло участь православне духовенство. Московський митрополит Філарет Дроздів, вітаючи призначення генерала М. М. Муравйова приборкувачем польського виступу, надіслав йому ікону архістратиґа Михайла разом із своїм благословінням й запевненням, що клір «проголошував і проголошуватиме

молитви за царя та вітчизну проти бунтівників». А у московському Успенському соборі було відслужено урочисте богослужіння, на якому митрополит закликав «боже благословіння» для перемоги російських військових [5, с. 13–14].

Православні священники, як і під час повстання 1830–1831 рр., писали доноси на польських повстанців. Так, священнослужитель с. Дубових-Мехериниць Нестор Сарчинський рапортом від 28 квітня 1863 р. повідомив, що поблизу його парафії 27 квітня о 9 годині вечора з'явилася «шайка» озброєних повстанців у кількості 400 чоловік, яка під керівництвом поміщика с. Рубових-Мехеринець Моргульця мала намір 28 квітня вдертись у церкву «із якоюсь грамотою» для приведення до присяги на вірність Польщі всіх мешканців села [6, арк. 11]. Парафіяльний священник Бердичівського повіту с. Станіловки Петро Інфимовський рапортом від 14 травня 1863 р. доніс про появу повстанців у своєму селі [6, арк. 17–20]. Парафіяльний священник кошеватой Богородицької церкви Петро Тихонович рапортом від 7 травня 1863 р. доповів про вторгнення в містечко польських повстанців [6, арк. 21–22]. Липовецький повітовий протоієрей Мацкевич доніс про гроші, які начебто були закопані повстанцями на цвинтарі с. Кам'янки, розташованому поблизу м. Дашева [7, арк. 1]. Парафіяльний священник с. Маркуш Бердичівського повіту Василь Шиманський рапортом від 11 травня 1863 р. повідомив, що начальник бердичівської повітової поліції Кафарев разом із трьома чиновниками, трьома поміщиками й шістьма солдатами знайшов у поміщика с. Маркуш Маршицького 8 гвинтівків й декілька фунтів пороху. Пригадав пастир й інцидент, який трапився із ним ще 1861 р., коли поміщик Маршицький, «без жодної видимої причини», наказав своїй челяді застрілити три його свійські тварини, що й було негайно зроблено [8, арк. 1]. Отож, як бачимо, бажання вислужитися перед самодержавством у православного духовенства часом поєднувалося із особистою помстою польським шляхтичам за колишні образи, а також природним бажанням захистити свої позиції та суспільний статус.

Коли в народі розповсюдилась звістка про так звані «Золоті грамоти», селяни спершу зустріли її з неприхованим інтересом. Власті, побоюючись, що ці грамоти можуть викликати в селянському середовищі хвилювання, переконували українських селян не вірити їм. Особливу надію в цьому питанні російський уряд покладав на церкву. Ще 13 квітня 1861 р. Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор М. М. Анненков звернувся з офіційним листом до чигиринського єпископа, вікарія Київської консисторії Серафіма із наказом попередити сільських священників, щоб «на випадок розповсюдження між селянами

подібних грамот вони негайно повідомляли про це місцеве начальство». У відповідь на розпорядження М. М. Анненкова духовний собор Київської консисторії і сам вікарій Серафім розіслали по всій єпархії низку постанов й розпоряджень із вимогою наглядати за появою «Червоних» чи «Золотих» грамот й переконувати селян у їхній протизаконності, а у разі їх появи повідомляти про це місцеву поліцію [1, с. 176–177].

У січні 1863 р. генерал-губернатор надіслав листи всім губернаторам «Південно-Західного краю», в яких покладав надії на те, що його мешканці, розуміючи всі небезпеки і наслідки порушення громадського спокою, не піддадуться «злонаміреним впливам і не поставлять його перед необхідністю застосовувати будь-які надзвичайні заходи». Також він висловив сподівання, що дворянство буде сприяти збереженню правопорядку в цьому регіоні, прийме всі можливі заходи для попередження нерозумних «прагнень, згубних для них самих і небезпечних для уряду» [9, арк. 17].

Православні священники не лише доносили російським властям на польських поміщиків, а й іноді поводили себе з польським дідами, м'яко кажучи, не коректно. Зокрема, не розібравшись у ситуації, священник Федір Фащевський не лише звинуватив польського дворянина Антонія Завадського в участі у польському повстанні 1863–1864 рр., а й побачивши, що той не скинув перед ним шапку, звернувся до нього з такими словами: « а ти, сукин син, чому не скидаєш шапку, ти ж знаєш, що я священник... ». А потім збив з поляка кашкет й почав тягнути його за чуб, при цьому приговорюючи: «а, так ти, сукин син, заколотник, заберіть його у в'язницю...» [10, арк. 1]. І таких випадків було чимало. Так, у доповідній записці від 8 березня 1864 р. радомишльський чиновник Костянтин Гринцевич й дворянин с. Чайковки Стефан Севрук повідомили про завдання їм тілесних пошкоджень благочинним Дмитром Куколевським [11, арк. 1–2]. Подібні випадки ще раз красномовно засвідчують про непрості стосунки, що склалися між православним духовенством та польськими шляхтичами задовго до початку повстання й які вкрай загострилися в його ході.

Зрозуміло, подібні дії православних священників лише розпалювали ненависть до них з боку повстанців, котрі з більшою заповзятістю переслідували їх. Зокрема, із рапорту благочинного священника Стефана Лужинського митрополиту Серафіму від 20 березня 1864 р. дізнаємося, що невідомий офіцер взяв під арешт священника с. Вороного Турчиновича [12, арк. 1–7]. Рапортом від 7 квітня 1866 р. священнослужитель Лев Короповський повідомив про утиски його поміщиком Флоріаном Опочинським. Він доніс, що вони почалися ще в 1861–1862 рр. Сам

поміщик – ворог Росії й православної віри. Його старший син Михайло під час польського повстання 1863–1864 рр. покинув навчання в Київському університеті, приєднався до повстанців, був поранений і взятий у полон під Києвом. Його судили і заслали до Сибіру, але за допомогою батьків й впливових родичів він повернувся додому під виглядом психічно хворого. Також батюшка доніс, що Флоріан Опочинський не виділив грошей на побудову православної церкви, до того ж продовжував його принижувати і переслідувати [13, арк. 1].

Потрібно зазначити, що православне духовенство, як і під час польського повстання 1830–1831 рр., не завжди надавало об'єктивну інформацію, часом звинувачуючи в участі у повстанні невинних людей. Скоріше всього, воно користувалося нагодою, щоб звести рахунки зі своїми недругами. Іноді православні священнослужителі навіть намагалися пожитися за рахунок майна, конфіскованого у польських повстанців. На це, зокрема, звернув увагу сам Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор М. М. Анненков, який видав спеціальне розпорядження від 15 червня 1863 р. на ім'я митрополита Серафіма про заборону священникам «розпоряджатися сумами і речами, відібраними у повстанців» [14, арк. 1].

Православні душпастирі часом втручалися і у політичні справи, збурюючи селян проти польських поміщиків. Так, священник с. Романівки Клепацький намагався підняти селян проти власника маєтку цього ж села Розеслава Рильського, який начебто домовився із чиншевою шляхтою «вирізати романівських селян» [15, арк. 1].

Незважаючи на розповсюдження «Золотих грамот», повстання не мало широкої підтримки з боку білоруського й українського населення, яке не поділяло прагнень польської шляхти відродити незалежну Велику Польщу і включити до її складу білоруські та українські землі. Не було єдності й серед керівників повстання. У травні 1863 р. Центральний національний комітет, перейменований на Національний уряд (Жонд народовий), створив розгалужену мережу повстанської влади. На Правобережній Україні його представляв Виконавчий відділ Жонду народового на Русі. Восени помірковані почали відходити від повстання, саботували рішення Жонду. До травня 1864 р. царський уряд при підтримці Пруссії та Австрії придушив повстання. Однак, окремі повстанські загони вели боротьбу з російськими військовими частинами до 1865 р. [1, с. 238].

Придушуючи польське повстання, царський уряд вдавався до розпалювання національно-релігійної ворожнечі, заявляючи, що «селяни православного віросповідання ненавидять поляків», а також до різних

демагогічних обіцянок і підкупу [1, с. 209]. Він боявся залучення до участі у визвольному русі українського населення. Знову на допомогу було покликано православну церкву та її духовенство. Від парафіяльних священиків самодержавство вимагало переконувати селян доносити російським військам інформацію про розташування повстанських загонів, відбирати у селян повстанські прокламації та листівки, які закликали місцеве населення до рішучої боротьби проти царського уряду. Щоб відвернути увагу селянства від польського повстання уряд видав 10 тисяч примірників брошури «Бесіда із руським народом, що мешкає у Західному та Південно-Західному краї Росії» з поясненням прав та обов'язків селян згідно реформи 1861 р. Волинський архієпископ Антоній і Київський митрополит Арсеній поширювали цю брошуру серед священиків, які читали і роздавали її своїм парафіянам. Але дуже швидко духовенство змушено було її вилучити, адже селяни зрозуміли зміст брошури по-своєму і відмовлялися виконувати встановлені урядом повинності [1, с. 214–215].

Для заохочення співпраці правобережного духовенства із російським самодержавством Синод у червні 1863 р. поширив царський указ «Про збір пожертвувань на допомогу духовним особам (священно- і церковнослужителям) Південно-Західних єпархій, які потерпіли від польських заколотників». Кошти надходили до господарчого управління при Синоді. Так, зокрема, 12 листопада 1864 р. обер-прокурор Синоду запросив списки представників духовенства Волинської єпархії, котрим необхідно надати грошову допомогу для підтримки їхнього господарства. Подібні розпорядження і прохання надходили також протягом 1866 та 1867 рр. й стосувалися інших єпархій [16, арк. 24, 38, 39]. Невідомо, чи всі потерпілі православні душпастирі отримали матеріальну допомогу, але окремі документи засвідчують про відшкодування російським урядом збитків таким священнослужителям. Наприклад, благочинному Велецькому із Володимирівського повіту повернули 5 коней і 200 карбованців сріблом, відібраних у нього польськими повстанцями [16, арк. 13, 19, 20].

Очевидне бажання царського уряду схилити парафіяльне духовенство до більш щирого вірнопідданства й подальшого служіння імперським інтересам простежується також і при роздачі спеціально запровадженої бронзової медалі «В пам'ять про придушення польського заколоту 1863–1864 рр.». Варто звернути увагу, що коли від Волинської єпархії до нагороди медаллю було представлено 9 духовних осіб, то ця кількість, на думку Синоду, виявилася недостатньою, хоча на місці було видніше, і список розширили до 25 чоловік [17, арк. 1, 6, 123].

Командир 3-ї саперної бригади генерал-майор Кренке (був начальником військ у 5 повітах Київської губернії) доповідав київському митрополиту рапортом від 27 липня 1863 р., що під час повстання православне духовенство словом і прикладом вселяло у селян почуття вірності церкві, царю й батьківщині. Всі священники поводили себе гідно, а деякі із них особливо відзначилися у справі налаштування проти заколотників селян та у виконанні свого пастирського обов'язку, тому заслуговують на відзначення медалями. За його даними, по Київському повіту таких священників – 6, по Васильківському – 5, по Сквирському – 7 [18, с. 149–150]. 26 березня 1865 р. подільський губернатор повідомив Подільську духовну консисторію, що під час повстання подільське православне духовенство активно протидіяло заколоту й заслуговує на нагородження медалями. Він представив до медалі 13 священно- і церковнослужителів [19, арк. 3].

Таким чином, після повалення польського повстання 1863–1864 рр. православна церква ще більше зміцнила свої позиції на Правобережжі. Слабкі ж спроби католицького духовенства опиратися тиску з боку царської влади були розчавлені російським державним механізмом. Невисока активність католицького духовенства у польському національно-визвольному русі середини ХІХ ст., зокрема у повстанні 1863–1864 рр., була пов'язана з тим, що після 30-річних репресій з боку російського уряду воно було значно послаблене, передусім економічно. Щодо православного духовенства, то воно, як і під час польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр, сумлінно виконувало ідеологічні замовлення самодержавства, підтримувало урядову політику, відстоювало свої позиції та статус у суспільстві, а до антиурядових рухів, у тому числі до національного, ставилося несхвально, навіть вороже. Отже, після придушення повстання 1863–1864 рр. історична доля Правобережної України остаточно пов'язується із православною церквою та Російською імперією.

Список використаних джерел та літератури

1. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – Киев, 1967.
2. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 25.
3. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 2.
4. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2378.
5. Грекулов Е.Ф. Церкви, самодержавие, народ. – Москва, 1969.
6. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 666. – Спр. 293.
7. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 838. – Спр. 150.

8. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп.906. – Спр.198.
9. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 178. – Спр. 2 (Ч.1).
10. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 906. – Спр. 222.
11. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 906. – Спр. 47.
12. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп.906. – Спр. 33.
13. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 906. – Спр. 161.
14. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 906. – Спр. 162.
15. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 906. – Спр. 212.
16. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 647.
17. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 41.
18. О добрых действиях духовенства Киевской епархии во время польского мятежа 1863 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 16.
19. ДАХО. – Ф. 315. – Оп. 2. – Спр. 46.